

ΕΡΓΑ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΕΣ

από τις ανασκαφές της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών (1884-1987)

Το άγαλμα του λεγόμενου «νεαρού Αδριανού» από τη Γόρτυνα (εικ. 1)

Στο Πραιτώριο, στην περιοχή ανάμεσα στη Δυτική Οδό και το σταυροδρόμι με τη Βόρεια Οδό, δύο από τις οδούς που περιέκλειαν το οικοδομικό τετράγωνο και που συνέχισαν πάντα να αποτελούν τις σημαντικότερες αρτηρίες της ρωμαϊκής πόλης, οι έρευνες ξεκινώντας από το 1982 αποκάλυψαν την παρουσία ύστερων κατασκευών, που είχαν εγκατασταθεί επάνω σε προγενέστερα κτήρια και είχαν καταλάβει εν μέρει και το κατ'άστρομα των οδών (εικ. 2).

Εδώ υψωνόταν και εκείνο που ο Antonio Maria Colini είχε θεωρήσει σωστά ως *caput aquae* όπου ο Κλάδος C του υδραγωγείου επάνω σε στιβαρούς πυλώνες έφερνε νερό για χρήση στις μεγάλες θέρμες που υπήρχαν στην περιοχή του Πραιτωρίου ακόμη και εκεί όπου θα οικοδομείτο, μετά τον σεισμό του 365, η βασιλική του Δωσιθέου, και έπειτα το πρώτο μισό του 7^{ου} εκείνη τη Ηράκλειου (εικ. 3)

Το *castellum aquarum* που κατασκευάστηκε τον 2^ο αιώνα εγκαταστάθηκε δίπλα στο δυτικό τμήμα του ελληνιστικού ναού και, στη βάση του, ίσως μετά τον σεισμό του 365 τοποθετήθηκαν δύο μικρές κρήνες, ενώ περαιτέρω ανακατασκευές πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του μεγαλειώδους προγράμματος υδροδότησης της ύστερης ιουστινιάνειας εποχής με την πρόσθεση άλλων κρηνών και δεξαμενών ανάμεσα στο δεύτερο μισό του 6^{ου} και τα τέλη του 7^{ου} αιώνα.

Μέχρι την εποχή του Ηράκλειου, που πέθανε το 641, η πόλη αν και ταρακουνήθηκε από πολυάριθμους και καταστροφικούς σεισμούς, συνέχισε να ευημερεί, λόγω της θέσης της Κρήτης στο κέντρο της κυκλοφορίας εμπορευμάτων της βυζαντινής αυτοκρατορίας στη Μεσόγειο, αν και, όταν η Καρχηδόνα έπεσε στα χέρια των Αράβων στα τέλη του 7^{ου} αιώνα, οι εμπορικές ρότες υπέστησαν σημαντικές αλλαγές. Μετά από μια γενικευμένη καταστροφή γύρω στο 670 η Γόρτυνα δεν κατάφερε να αναδυθεί από τα ερείπια της αν και μια συνέχιση της ζωής έχει πιστοποιηθεί σαφώς τουλάχιστον για όλον τον 8^ο αιώνα και μετά από αυτόν. Μικροί πυρήνες κατοίκων δημιουργήθηκαν εδώ και εκεί και ένας από αυτούς εγκαταστάθηκε κοντά στη ζώνη του αρχαίου Πραιτωρίου και του *Caput aquae* σε ένα αστικό τοπίο που μετατρέποταν σιγά σιγά σε αγροτικό, με πτωχές κατοικίες και μικρές δεξαμενές και κρήνες, επαναχρησιμοποιώντας στους τοίχους αρχιτεκτονικά θραύσματα και κατάλοιπα αγαλμάτων που κείτονταν μέσα στα ερείπια (εικ. 4). Αγάλματα που εξάλλου για αυτούς τους επιζώντες δεν είχαν καμιά

σημασία και, όντας σχεδόν πάντα ακέφαλα επειδή θεωρούνταν όπως φαίνεται δαιμονικά (όπως είχε ήδη επιβεβαιώσει ο Τερτυλλιανός) και συνδεδεμένα με τον ειδωλολατρικό κόσμο, χρησιμοποιούνταν ως απλό οικοδομικό υλικό. Αυτή είναι η αιτία για την οποία ανακαλύπτουμε στις ανασκαφές μας σχεδόν πάντα ακέφαλα αγάλματα, ενώ τα σώματα πάρα πολύ συχνά στη Γόρτυνα έχουν επαναχρησιμοποιηθεί εδώ και εκεί για την προετοιμασία του υποστρώματος των δρόμων, στις αποχετεύσεις ή στα τοιχάρια των ύστερων κατοικιών.

Ακριβώς στο σταυροδρόμι ανάμεσα στη Δυτική και τη Βόρεια Οδό και πλάι στο *Caput aquae*, είναι πολλά τα ακέφαλα αγάλματα που έχουν έλθει στο φως, κυρίως τηβεννοφόροι, τα οποία αρχικώς ήταν κατά πάσα πιθανότητα τοποθετημένα στη βασιλική του Πραιτώριου, και συγκεκριμένα στη ζώνη της πολύ ύστερης κρήνης 240 βρέθηκαν ένας ιματιοφόρος και μια γυμνή ανδρική μορφή, αυτή για την οποία θα μιλήσουμε, μέσα σε έναν από τους τοίχους (εικ. 5).

Μεγάλη ήταν η έκπληξή μας όταν κατά τη διάρκεια της απομάκρυνσης του αγάλματος εμφανίστηκε σιγά σιγά αμέσως κάτω από το επίπεδο του λουτήρα η κεφαλή που, αν και είχε αποκοπεί από το σώμα βιαστικά για τη δεύτερη χρήση του, παρέμενε πάντως ακέραια (εικ. 6).

Το άγαλμα, που είχε παραμείνει ολόκληρο μέσα στην τοιχοδομή της κρήνης, αόρατο στα μάτια οποιουδήποτε, είχε λοιπόν σωθεί εξ ολοκλήρου.

Η μορφή, από πεντελικό μάρμαρο, έχει ύψος 2,20 μ., αποδίδεται σε ηρωική γυμνότητα, σύμφωνα με μια τυπολογία πολύ γνωστή, που χρησιμοποιήθηκε συχνά στις απεικονίσεις αυτοκρατόρων ή σημαντικών προσωπικοτήτων, και είναι υψηλής ποιότητας. Ο Antonino Di Vita πρότεινε αμέσως μια γοητευτική ταύτιση: πορτρέτο του νεαρού Αδριανού πριν να γίνει αυτοκράτορας.

Σύμφωνα με την αναλογία, κυρίως της κόμμωσης, με μια μορφή λαξευμένη στο δεξιό ανάγλυφο της *Landseite* της αψίδας του Τραϊανού στο Benevento με τη *restitutio* μίας επαρχίας (εικ. 7), μορφή στην οποία ο Max Wegner και άλλοι μελετητές αναγνώριζαν τον διάδοχο *in pectore* του Τραϊανού, τον Αδριανό, ο Di Vita, εμβαθύνοντας με ιδιαίτερη προσοχή στο ιστορικό πλαίσιο της παράστασης στην αψίδα και το βιογραφικό προφίλ του μέλλοντα αυτοκράτορα κατά τη δεκαετία πριν από την άνοδο στον θρόνο, χρονολογεί το άγαλμα της Γόρτυνας στα τελευταία χρόνια της βασιλείας του Τραϊανού και προτείνει να αναγνωριστεί ένας νεαρός Αδριανός, σε μια «ελληνική» και ιδεαλιστική παραλλαγή που ανάγεται σε εκείνο το αθηναϊκό πλαίσιο στο οποίο ο Αδριανός είχε γίνει το 111-112, άρχων, δεχόμενος εκτός των άλλων τιμητικούς ανδριάντες του στο θέατρο του Διονύσου, από τους οποίους έχουν σωθεί οι αφιερωματικές επιγραφές.

Το ιστορικό πλαίσιο των τελευταίων χρόνων της βασιλείας του Τραϊανού και η δέσμευση του Αδριανού στην Ανατολή, που εκεί αναγορεύτηκε αυτοκράτορας τη στιγμή του αιφνιδίου θανάτου του Τραϊανού, ενίσχυαν αυτή την ταύτιση, αν και οι μετέπειτα μελέτες της αυτοκρατορικής εικονογραφίας, ακολουθώντας τον Klaus Fittschen, την έθεσαν υπό αμφισβήτηση και την απέρριψαν. Πρόσφατα μελέτες του Kai Törfer έφεραν νέα επιχειρήματα υπέρ της αναγνώρισης του Αδριανού στη μορφή που απεικονίζεται στην αφίδα.

Μπροστά στις επίμονες ερμηνευτικές δυσκολίες της αναγνώρισης ενός πιθανού πορτρέτου του μελλοντικού αυτοκράτορα ήδη σε δημόσια μνημεία της εποχής του Τραϊανού, το μοναδικό βέβαιο στοιχείο για τη νεανική εικονογραφία του Αδριανού, παραμένουν πάντως τα νομίσματα των αρχών της βασιλείας του από το νομισματοκοπείο της Αλεξάνδρειας (που ανήκει σε έναν τύπο κοινό της ύστερης εποχής του Τραϊανού στη σειρά DELTA ή Strack), καθώς και το προβληματικό νεανικό πορτρέτο ανακατασκευής «Tivoli-Madrid».

Ο τύπος της αφίδας του Benevento πράγματι επαναλαμβάνεται και σε άλλα σύνολα «ιστορικής σημασίας» που ανάγονται στις αρχές της βασιλείας του Αδριανού για μορφές γενικού χαρακτήρα. Η προσεχτική πρόσφατη επανεξέταση του αγάλματος από την Chiara Portale δείχνει ότι το πορτρέτο της Γόρτυνας παρουσιάζει πράγματι εικονογραφικές και τεχνοτροπικές συγκλίσεις με έργα που μπορούν να αναχθούν στην πρώιμη εποχή του Αδριανού (εικ. 8) λόγω της επεξεργασίας της ζώνης του οφθαλμού, με την ελαφρά χάραξη της ίριδας στην εσωτερική γωνία, της απόδοσης της γενειάδας με ανάλαφρους βοστρύχους με εικονογραφική διάθεση, λόγω του τύπου του μύστακος και των χειλιών, την απόδοση με φωτοσκίαση των σχετικά αδύνατων παρειών, τα μη τονισμένα ζυγωματικά, και γενικότερα λόγω του τύπου και της εκτέλεσης της κόμμωσης, που αν και προέρχεται από ένα πρωτότυπο της εποχής του Τραϊανού που επιμένει σε ελληνικό πλαίσιο, και στη Γόρτυνα, παρουσιάζει όμως βοστρύχους που απολήγουν σε αφέλειες, με εκλεπτυσμένο παιχνίδισμα σε σχήμα λαβίδας και στο οπίσθιο μέρος, ένα αποτέλεσμα λοιπόν διαφορετικό από τις δημιουργίες της ύστερης εποχής του Τραϊανού. Και η έκφραση του σκυθρωπού προσώπου ανακαλεί αδριανεία παραδείγματα, όπως και το καταλληλότερο ύφος για το *sfumato* και η συνοπτική απόδοση των μυών που χαρακτηρίζουν τα ιδεαλιστικά αγάλματα, καθώς και η ογκηρή απόδοση των πτυχώσεων της χλαμύδας στους ώμους.

Και η αναλογία με φαρδείς ώμους και τον απόηχο της πρώιμης κλασικής εποχής στην απόδοση του κορμού, που απαντούν σε ένα πρωτότυπο της σχολής του Πολύκλειτου ιδιαίτερα γνωστό στην παράδοση των αντιγράφων, στον Ερμή Richelieu (εικ. 9) από το οποίο το άγαλμα της Γόρτυνας ανακαλεί τη χαρακτηριστική τακτοποίηση της χλαμύδας αν και με ένα *ductus* απλοποιημένο σε σχέση με

την καλύτερη παράδοση του τύπου που μας προσφέρεται στον κορμό του Αυγούστου στο Μόναχο, δείχνουν μια γραμμή συνέχισης με τις δημιουργίες αθηναϊκών εργαστηρίων, που προτείνεται εξάλλου από τις πρώτες μελέτες του Di Vita. Δυστυχώς η κατάσταση στην οποία έφτασε σε εμάς το άγαλμα δεν σώζει το σύμβολο που πρέπει να κρατούσε στο αριστερό χέρι.

Η σύνθεση ανάμεσα σε κεφαλή-πορτρέτο και «ιδεαλιστικό» τύπο σώματος απαντά στον τύπο Richelieu, για τον οποίο είναι ομόφωνα αποδεκτή η απεικόνιση του Ερμή, τύπος που, με εξαίρεση τη χρήση για μορφές αυτοκρατόρων, φαίνεται αντίθετα να χρησιμοποιείται, ήδη από τον 1^ο αι. μ.Χ., για να απεικονίσει νεαρούς της δυναστείας των Ιούλιο-Κλαυδίων, για να δηλώσει δηλαδή την αναπαράσταση κάποιου πρίγκιπα που προοριζόταν για τον θρόνο, όπως υπέθετε ο Di Vita για τον δικό του νεαρό Αδριανό.

Το άγαλμα, αν δεν είναι αποδεκτή η ταύτιση με τον νεαρό Αδριανό που έχει προτείνει ο Di Vita, μπορεί πάντως άνετα να συμπεριληφθεί στο επιτυχημένο ρεύμα των νεανικών απεικονίσεων της εποχής του Αδριανού. Μπορεί να πρόκειται για κάποιο σημαντικό πρόσωπο, για το οποίο τα χαρακτηριστικά της γυμνής μορφής αναδείκνυαν τον ιδεαλιστικό και αθλητικό χαρακτήρα, σύμφωνα με το πρότυπο της *παιδείας* του ελληνικού κόσμου που είχε υιοθετηθεί από ρωμαϊκές σημαντικές προσωπικότητες.

Η Chiara Portale στη μελέτη που αναφέρθηκε παραπάνω τοποθετεί το άγαλμά μας στο πλαίσιο μιας συνολικής θεώρησης της κατηγορίας των «ιδεαλιστικών αγαλμάτων πορτρέτων» στη Γόρτυνα, κατηγορία που πιστοποιείται από λιγοστά παραδείγματα, δεδομένης της δυσκολίας εντοπισμού των αρχικών συγκειμένων της χρήσης τους εξαιτίας της μακράς ιστορίας δεύτερης χρήσης, της νέας λειτουργίας και της αποδόμησης των ρωμαϊκών μνημείων στο εσωτερικό της βυζαντινής πόλης, για τις οποίες μιλήσαμε στην αρχή, λαμβάνοντας υπ' όψιν ότι μεμονωμένες κεφαλές και ακέφαλοι κορμοί δύσκολα μπορούν να συνδεθούν μεταξύ τους.

Ενώ για παράδειγμα στην Αφροδίσια η καλύτερη διατήρηση των συγκειμένων στοιχείων επέτρεψε να καταγραφούν 14 ανδρικά αγάλματα σε ηρωική γυμνότητα με χλαμύδα και δύο αθλητές, στη Γόρτυνα, σε πάνω από 300 γλυπτά ευρήματα (που έχουν συγκεντρωθεί στον τόμο Gortina III, από τις Paria Romeo και Chiara Portale), μόνον δύο, εκτός από το άγαλμα που παρουσιάζεται εδώ, είναι μέχρι σήμερα οι περιπτώσεις για τις οποίες μπορούμε να μιλάμε με βεβαιότητα για αγάλματα πορτρέτα: πρόκειται για δύο, όμοιους μεταξύ τους, κολοσσιαίους κορμούς, που ανάγονται στον τύπο του Διομήδη (εικ. 10), τα οποία βρίσκουν παράλληλα σε αντίγραφα από το Μόναχο, την Τύνιδα (ωδείο της Καρχηδόνας) και από την Galleria Borghese (εικ. 11-12), που όχι τυχαία βρέθηκαν σε μια περιοχή δυτικά του θεάτρου του Πυθίου, από όπου προέρχεται και η φημισμένη επιγραφή της αντωνίνειας

εποχής (IC IV 333) του 169 μ.Χ., που μνημονεύει την ανακατασκευή από τους αυτοκράτορες Μάρκο Αυρήλιο και Λεύκιο Βέρο ενός *competum cum status principum*, σε κατάσταση ερειπίου την εποχή της επέμβασης, το οποίο αποκαταστάθηκε με κονδύλια της θεάς Δίκτυνας.

Ήδη ο Colini είχε υποθέσει τη σχέση του πρώτου κορμού των αγαλμάτων με το *competum*, θεωρώντας τα αυτοκρατορικές μορφές που σχετίζονταν με ένα αταύτιστο κτήριο λατρευτικού χαρακτήρα κοντά σε ένα σταυροδρόμι.

Πρόσφατα ο Luigi Calio πρότεινε να αναγνωρίσουμε στο πολύπλοκο στρωματογραφικό παλίμψηστο γύρω από το *Caput aquae*, συμπεριλαμβανομένης της κρήνης 240 όπου βρέθηκε σε δεύτερη χρήση το άγαλμά μας, τα κατάλοιπα ενός μικρού ιερού της μέσης αυτοκρατορικής εποχής (εικ. 13), ακριβώς εκεί που συγκλίνουν η ελληνιστική εγκατάσταση και η επέκταση της ρωμαϊκής αυτοκρατορικής εποχής, το *competum*, που αναφέρει η επιγραφή. Μένει να εξηγηθεί η εύρεση των δυο αγαλμάτων και της επιγραφής σε αρκετή απόσταση από το νέο μικρό ιερό, αλλά παραμένει σίγουρος, λόγω του εικονογραφικού σχήματος που έχει υιοθετηθεί, ο ρόλος προστατών και εγγυητών της κοινότητας που χαρακτηρίζει τα αυτοκρατορικά πρόσωπα, αιτιολογώντας σε ρωμαϊκό πλαίσιο τη σύνδεση του Genius Augusti με τους Λάρητες φύλακες των τριόδων και, σε αυτή την περίπτωση, τη σχέση των *statae principum* με ένα *competum*. Αν και παραμένει αβέβαιο το αν τα αγάλματα ανήκουν ακριβώς στο συγκρότημα που αποκαταστάθηκε από τους αυτοκράτορες της δυναστείας των Αντωνίων και αναφέρεται στην επιγραφή, πρέπει οπωσδήποτε πάντως να σημειωθεί ότι προβάλλουν την προστατευτική εικόνα των πριγκίπων ως ηρώων σε ένα «ιδεαλιστικό» σχήμα, σε μια *αχρονική* διάσταση βασισμένη σε πρωτότυπα του μύθου, ιδιαίτερα ταιριαστή με την ελληνική πολιτιστική παράδοση.

Το γλυπτό μας παραμένει πάντως μέχρι τώρα το μοναδικό βέβαιο παράδειγμα στη Γόρτυνα ενός αγάλματος πορτρέτου σε ιδεαλιστικό σώμα και θα μπορούσε να απεικονίζει μια πολύ σημαντική κοινωνικά προσωπικότητα, έναν ευγενή εξυψωμένο διαμέσου των χαρακτηριστικών ενός πολύτιμου γλυπτού πρωτότυπου του Ερμή, στη φυσική του αρετή και τις αθλητικές του ικανότητες, δείχνοντας συγχρόνως εκείνη την αριστοκρατική αξία κυρίως ηθική παρά αισθητική της *καλοκαγαθίας*, τόσο σημαντικής για τον αυτοπροσδιορισμό της ελληνικής διοικούσας τάξης με όλον τον συσχετισμένο κόσμο των αγώνων και του γυμνασίου, κίνητρο ηρωικών τιμών, που δικαιολογεί και τη σχέση με τον Ερμή, θέμα κατάλληλο λόγω των ταφικών εμπλοκών του, σε σύνολα τιμής των νεκρών ή αφηρωισμένων, αλλά πρώτα απ' όλα ως θεό του γυμνασίου και των εφήβων όπως συμβαίνει σε επιτύμβια- τιμητικά σύνολα στη Μεσσήνη (εικ. 14) ή στο ηρώων της εποχής του Τραϊανού που ανασυντέθηκε εξαιρετικά από την Στεφανίδου Τίβερίου(εικ. 15).

Ίσως, όπως είχε υποθέσει ο Di Vita και έπειτα οι Lippolis και Baldini, τα αγάλματα πριν να γίνουν απλό οικοδομικό υλικό να είχαν ήδη επαναχρησιμοποιηθεί για άλλους τιμητικούς ή διακοσμητικούς προορισμούς στην περιοχή της βασιλικής ή αμέσως γύρω από το Πραιτώριο. Το άγαλμά μας δεν πρέπει πράγματι να είχε γνωρίσει μαζικές μετακινήσεις αφού διατηρήθηκε στην πραγματικότητα ακέραιο, ενσωματωμένο ίσως στην καινούρια κρήνη στην ίδια θέση της κατάρρευσης που συνδέεται με την ακύρωση της λειτουργίας του στο εκθεσιακό πλαίσιο που ανήκε.

Αν έπειτα αποσυνδεθεί η εικόνα που οδηγεί στον τύπο του Ερμή Richelieu του αγάλματός μας από την αυτοκρατορική σφαίρα, μπορεί να του αναγνωριστεί μια διαφορετική σημασία, και στο πλαίσιο μιας επανέγνωσης όλου του μνημειακού συνόλου αναφοράς που κατέστη δυνατή έπειτα από τις έρευνες και τα πιο πρόσφατα ευρήματα που οφείλονται στην ομάδα του Enzo Lippolis στη ζώνη ακριβώς του *Caput Aquae* και της Βόρειας Οδού. Αν και ήδη οι αναλύσεις των αρχαιότερων κατασκευών στην περιοχή του Πραιτώριου ταύτιζαν την περιοχή αυτή ως μια ευρεία μνημειακή ζώνη που συνδεόταν με αγώνες, εορτές και πολύπλοκες τελετουργίες, δεδομένης της αφθονίας των τιμητικών αφιερώσεων που προέρχονται από αυτή, η οποία πρέπει να συσχετιστεί με το σεβαστό ιερό του Απόλλωνος Πυθίου, οι πρόσφατες ανασκαφές έφεραν στο φως κατά μήκος της Βόρειας Οδού πολυάριθμα σημαντικά επιτύμβια και τιμητικά μνημεία, που είχαν υποστεί λεηλασίες από την αρχαιότητα και μέχρι και σήμερα (εικ. 16), μια ζώνη όμοια με τον Έμβολο της Εφέσου, που πρέπει να θεωρηθεί, σύμφωνα με τον Enzo Lippolis, ο *έπιφανέστατος τόπος* της Γόρτυνας.

Το άγαλμα ταιριάζει καλά, όντας έκφραση εννοιών όπως ο ηρωισμός, η ευγένεια και η παιδεία, στην ομορφιά του γυμνασίου και των αγώνων ενός άγνωστου προσώπου, άξιου ιδιαίτερων τιμών ελληνιστικού τύπου. Μπορεί λοιπόν να βρισκόταν σε έναν ναΐσκο αφιερωμένο σε αυτόν ή σε ένα πολύτιμο τιμητικό μνημείο που είχε ανεγερθεί προς τιμήν του, στο κλίμα εκείνης της ελληνικής «αναβίωσης» κατά τη διάρκεια της οποίας, το 131-132 μ.Χ., η Γόρτυνα γινόταν δεκτή στο Πανελλήνιον που είχε προωθήσει ο αυτοκράτορας Αδριανός.

Maria Antonietta RIZZO

Πανεπιστήμιο της Ματσεράτα

marizzo@tiscali.it